

התפרסם בתוך: מ' הלצר ומ' מלול (עורכים), **תשורות לאביושור; מחקרים במקרא ובמזרח הקדמון, בלשון העברית ובלשונות השמיות מוקדשים לפרופסור יצחק אביושור**, תל אביב תשס"ד, עמ' 339-321.

מיתוס האישה בשירת יהודי מרוקו שני שירי ויכוח רבניים בין הגבר לאישה

יוסף שיטריט

1. מבוא

מטרתו של מאמר זה להציג ולהדיר שני פיוטים מיוחדים בשירת הפיוט של יהודי מרוקו, המוקדשים לפולמוס נגד הנשים דרך העלאת דימויי האישה מן המקרא והמדרש. שני השירים נכתבו בידי שני משוררים עבריים שהיו גם דיינים וראשי אבות בית-הדין בקהילותיהם אך לא צמצמו את התעניינותם האינטלקטואלית לתחומי ההלכה בלבד. האחד, ר' רפאל משה אלבאז (1823-1896), חי ופעל בצפרו;¹ הוא הניח דיוואן שזכה לאור הדפוס שנים רבות לאחר פטירתו.² השני, ר' שמואל עמאר (1829-1889), חי ופעל במפנאס, והשאיר עשרות שירים עבריים מפוזרים בכתבי יד שונים, שמעטים מהם בלבד הודפסו.³

בין שני השירים קיימת זיקה ברורה, הן מבחינת התוכן שלהם הן מבחינת צורתם הפרוזודית המשייכת אותם לסוגת **הקציצה** העממית. סביר להניח שהשיר השני נכתב אחרי הראשון, לאחר שר' שמואל עמאר התוודע אל שירו של ר' משה רפאל אלבאז, ששיריו נפוצו בקהילות היהודיות במרוקו עוד בחייו. שני השירים מעלים בעיקר את דמויותיה של האישה ולמזער את דמויותיו של הגבר, כפי שהן מצטיירות בטקסטים מקראיים ומדרשיים שונים. דמויות אלה משורטטות מנקודת הראות של הגבר החי במחצית השנייה של המאה ה-19, בעידן שבו התחילו לבצבץ תמורות חברתיות-תרבותיות בקהילות היהודיות במרוקו עם תחילת חדירתה של ההשכלה הצרפתית למרוקו באמצעות רשת בתי הספר של כ"ח [=חברת כל ישראל חברים].⁴ להפתחות ראשונית זאת של הקהילות לתרבות המערבית קדמה במרוקו היפתחות דומה לתרבות הערבית המוסלמית השכנה דרך הגברת שיתוף הפעולה בין משוררים ונגנים יהודים עם עמיתיהם המוסלמים. בדרך זו אימצו יותר ויותר אנשי מוסיקה ושירה יהודים במרוקו את רפרטואר **המלחון** המוסלמי.⁵ זה כלל את שרידיה הנרחבים של מסורת השירה והמוסיקה האנדלוסית הביניימית כפי שנשתמרה במרוקו וכונתה בה שירת **האלה**, וכן את הקורפוס העצום של שירי **הקציצה** העממיים שנכתבו מאז המאה ה-16 במרוקו.⁶

להתוודעות זו ליצירה התרבותית המוסלמית, שהיהודים השתדלו לנפות ממנה כל מה שנגע לדת המוסלמית,⁷ ניתן

1 ראו עליו **מלכי רבנן**, דף קז, עמ' א-ב; **קהילת צפרו**, ד, עמ' סו-עד (בחלק תולדות רבני העיר צפרו).

2 **שיר חדש וקול בוכים**, ירושלים תרצ"ה.

3 ראו עליו **מלכי רבנן**, דף קכה, עמ' ב, וכן פרטים שונים על פעילותו בתקנות יהודי מפנאס אצל עמאר, תקנות.

4 ר' רפאל משה אלבאז אף כתב שיר שבח לחברת כ"ח על מאמצייה (בשנות ה-70 של המאה ה-19) לפתוח בית-ספר מודרני בפאס. ראו את הפיוט בתוך **שיר חדש**, דף יז, עמ' ב – יט, עמ' א. על ראשיתה של רשת בתי-הספר של כ"ח במרוקו ראו לסקיר, כ"ח. על ראשית ההשכלה העברית במרוקו ראו שיטריט, מודרניות.

5 על שירת **המלחון** במרוקו, ראו אידון, סוגי המוסיקה.

6 ראו על כך שיטריט, היצירה; הנ"ל, מוסיקה; נזרי, הפרוסודיה.

7 השוו שיטריט, רב-ערכיות.

גם לייחס חיבורם של שני שירים עבריים אלה. שני המשוררים היו מודעים היטב לשירי הוויכוח הרבים שהתקיימו בשירה העממית המוסלמית במרוקו. יעידו על כך עשרות השירים הערביים-המוסלמיים שטוריהם הראשונים מסמנים את הלחנים של הפיוטים ושירי הקצידה העבריים שמופיעים בכתובות שיריהם. אמנם הן בשירה העברית הספרדית⁸ הן בשירת יהודי מרוקו⁹ ויהודי צפון אפריקה בכלל¹⁰ נכתבו שירי ויכוח שונים אך מספרם מועט ביחס למצוי בתחום זה בשירה הערבית המרוקנית. ביצירה עממית זו שירי הפולמוס מהווים תת-סוגה פורייה ביותר. הם כוללים במיוחד שירי מריבה רבים בין קבוצות נשים, כגון מריבת הלבנה והשחורה, מריבת החותנת וכלתה, מריבת בת העיר ובת הכפר ומריבת המשרתת ובעלת הבית.¹¹ בנושאים אלה כמו בנושאים ליריים-אישיים וליריים-רומנטיים נהגו המשוררים המוסלמים להוסיף על יצירות קודמיהם ולחבר יצירות חדשות.¹² במאה ה-20 החלו גם משוררים יהודים לחבר שירי ויכוח כאלה על פי המודלים הפואטיים והלשוניים הערביים המוסלמיים.¹³

שני הפיוטים שלפנינו בנויים כאמור במתכונת של שירי קצידה. זוהי הסוגה השירית הנפוצה ביותר שהתפתחה בקרב המשוררים המוסלמים במרוקו החל מן המאה ה-16. שיר הקצידה מטפל בנושא אחד מוגדר מתחומי חיים שונים, החל בתחום הדתי והמיסטי וכלה בתחום הלירי והרומנטי של היחסים שבינו לבינה ויופי האהובה, דרך ההגות וההשכלה, הפוליטיקה ותמורותיה, החיים החברתיים והכלכליים ובעיותיהם היומ-יומיות, ועוד. השיר מורכב מסטרופות ותת-סטרופות בעלות מבנים מורכבים מאוד ובעלי טורים ארוכים וקצרים וחריזה פנימית עשירה ביותר. כל שירי הקצידה מולחנים על פי לחני המודוסים הקלאסיים הרבים אך המגנינות פשוטות יחסית משום שהדגש בסוגה זו ניתן לתמליל ולעושר הלשוני. לשון הקצידה שואבת את יסודותיה לרוב מלשון היום-יום המדוברת ומלשון השירה הבינונית. שירים אלה בוצעו לרוב בידי מומחים לדבר שלמדו עשרות ואף מאות מהם בעל פה וכוננו משום כך "שומרי הקצידות". המשוררים היהודים, כמו רבי רפאל משה אלבאז, ר' שמואל עמאר, רבי דוד בן נסים אלקאים ורבים נוספים, סיגלו את מבני הקצידה המוסלמית לפיוטים שהם כתבו בעברית והעשירו בצורה זאת את מבניה ומתכונותיה של השירה העברית במרוקו. הם וכתבו במתכונת הקצידה פיוטים ובקשות על כל הנושאים שעניינו את המשוררים העבריים במרוקו – שירי גלות וגאולה, שירים חברתיים-תרבותיים, שירים אירוטיים-היסטוריים וכן שירי ויכוח כמו בפיוטים שלפנינו.¹⁴

2. ההבנייה המיתית של מעמד האישה דרך שני השירים

2.1 ההסתכלות הגברית על המסורת של האישה

במרכז שני הפיוטים עומדת דמותה הספרותית המסורתית של האישה בלא כל הפרדה בין דימויה המחמיאים או הבלתי

8 השו"ח, ראב"ע. ראו גם הברמן, המים; מייזליש, שיר מריבה; ברנשטיין, ויכוח פיוטי; בניהו, ויכוח; שירמן, תולדות השירה, עמ' 129-144 (על יהודה אבן שבתאי "שונא הנשים"); בן המלך והנזיר; פגיס, הפולמוס. ראו גם טורניאנסקי, כתב-היד.

9 השו"ח שיטרת, השירה הע"י, עמ' 237-240 בעניין שיר ויכוח דו-לשוני בין היין למים, בשתי גרסאות עברית וערבית-יהודית. ראו גם שיטרת, חנוכה בעניין הוויכוח בין חנוכה לפורים.

10 ראו רשימה חלקית של שירים כאלה ברפרטואר שערך מוחמד אלפאסי בתוך אלפאסי, מעלמה.

11 עשרות שירים כאלה מופצים כיום על גבי קלטות במרוקו ומבוצעים באופן שוטף ברדיו ובטלוויזיה של ארץ זו.

12 בכתבי יד עבריים שהועתקו בקהילות מרוקו במאות ה-19 וה-20 בידי זמרים ואנשי מוסיקה יהודים ניתן למצוא העתקות של שירי ויכוח שונים כאלה. אחד מהם הוא למשל כתב-יד אוטוגרף של המשורר והנגן נסים תוויזר ממאזאגאן/אל-ג'ידה, שהעתיק עשרות שירי קצידה וביניהם שירי ויכוח שהיו רווחים בעיר הולדתו. הוא אף חיבר על פיהם שירי ויכוח דומים משל עצמו והקדיש אחד משיריו המעניינים ביותר לוויכוח בין הקומקום, התה, הנענע והמים. אני מודה כאן לבניו של המשורר על שהעבירו את כתב-היד לעיוני.

13 השו"ח נזרי, הפרוסודיה.

14 על הפולמוס נגד הנשים בספרות המקאמה הספרדית ראו שירמן, תולדות השירה, עמ' 129-144 ובשירה העברית באיטליה פגיס, הפולמוס.

מחמיאים של האשה בכלל ובין דימויה של האשה היהודייה בפרט, היוצאים מתוך המקורות המקראיים והמדרשיים. דמות האשה נבנית דרך התקפותיו הנמרצות של הגבר על האשה ודרך תגובותיה של האשה הנאלצת להתגונן על כבודה ועל המוניטין שלה מול הסתערותו הבלתי כבושה של הגבר. בשני השירים הגבר הוא התוקף ראשון ומטיח את טענותיו הקשות בפני האשה על הפורענות שבאה בעטייה לעולם, שעה שהאשה מגנה על כבודה וכבוד הנשים בזכות מעשיהן ובזכות מה שנאמר עליהן בטקסטים המייסדים של היהדות. זאת ועוד, לבד מהעלאת פרשת סורר ומורה בשיר הראשון נמנעת האשה למעשה מלתקוף את הגברים על מעשיהם ומחדליהם ועל תכונותיהם כגברים, ומסתפקת במחאות זועמות על השמצות היריב. חוסר סימטריה זה בין האמירה הפולמוסית של דמויות הניצים אומר דרשני. בדרך זאת מוצעת בעצם הגדרה מסוימת של מאפייני המגדר היהודי על פי התפיסה הרבנית, שמעמידה את הגבר במרכז מוטלת הכוחות שמממשת את יחסי הגברים והנשים במישורים השונים של החיים החברתיים והמשפחתיים ומגלמת את התשתית האידיאולוגית-התרבותית שביסודם.¹⁵

מבחינת ניהול השיח עצמו, הדמויות המתווכחות בשיר אינן מנסות לקיים דו-שיח אמיתי. אין הן מעלות טענות האחת נגד השנייה ומנסות להפריך או לקבל אותן. כאן הדמויות מנהלות בעיקר שיח פולמוסי, שבו הגבר מתקיף והאשה מתגוננת על ידי הזכרת זכויותיה ויתרונותיה בלא שתנסה להתמודד עם הטענות שהעלה הצד השני כלפיה. לעומת האשה הגבר אינו מזכיר כלל את מעלותיו ואת זכויותיו, כאילו הן מוכרות וידועות ואין עליהן עוררין. מתכונת השיח המתנהל כאן היא אם כך אמתלה בלבד להצגת מעמדם היחסי של הגברים ושל הנשים ביהדות הרבנית. אולם, על אף סיומו הקשה של הפולמוס, שני המשוררים מציגים את עמדתם המחייבת שוויון בין הגברים לנשים כפי שראוי לרבנים ודיינים משכילים שכיחנו בקודש בסוף המאה ה-19 בקהילת מפנאס במרוקו.

זאת ועוד, דרך העלאת טיעוניהם השונים שני הצדדים היריבים משחזרים בעצם בשירים אלה את מערכת המיתוסים המקראית והמדרשית המייסדת, הנוגעת למעמדה של האשה בעולמות השיח הרבניים ולחשדנות המובנית המופגנת כלפיה בספרות זו לצד הכרה ברורה בזכויותיהן של נשות מופת, וכן למידה רבה של חידתיות האופפת את מניעיה ודחפיה של האשה בחייה האישיים ובחייה החברתיים.¹⁶ מערכת מיתית זו, שלחלקה האחד מודעים שני המשוררים ולחלקה האחר הם אינם מודעים, היא העומדת ביסוד האמירה של היריבים בשירים ומכוונת אותה מבחינת תכניה ומבחינת טיעוניה וההנחות המוקדמות שלה. היא משמשת כאן כמסגרת סמיוטית-פרשנית תשתיתית המסננת מחד גיסא את ההפניות הבין-טקסטואליות ואת התופעות הרלוונטיות להבניה המכוונת של הדמות הנדונה ומעניקה להן מאידך גיסא משמעות תרבותית ואידיאולוגית במסגרת עולמות השיח הרבניים.

מענייננו כאן לבדוק בקצרה את עיקרי פעולתה ותכונותיה הסמיוטיות-הסמנטיות של מערכת אידיאולוגית-תרבותית כזאת, שהיא מיתית במהותה, הן כישות סמיוטית-סמנטית כללית המעצבת את ההביטוס הקהילתי ומכוונת את משמעויותיו¹⁷ הן כמערכת ספיציפית המופעלת כאן לקביעת מקומה של האשה היהודייה בתרבות הרבנית ולהצבת מעמדה ודימויו בעיני הגבר בעל ההכשרה הרבנית. מערכת מיתית זאת אמביוולנטית כאן במהותה.¹⁸ לצד הכרה ביזמות ובמעשים שונים המקנים נקודות זכות לאשה מוטחות כלפיה בו בזמן האשמות קשות ביותר, ובכללן עניין הבאת המוות לעולם לאחר שחווה אכלה מעץ הדעת והשפיעה על אדם הראשון בעלה לאכול ממנו גם הוא. הנשים מוצגות כאן גם דרך תכונותיה המאיימות של

15 על דימויי האשה במקרא ראה למשל ברנר, האשה; ברנר ופונטיין; אורוול, ושרה; אייד, האשה; סוידלר, טענות; ריוט, דת.

16 על סדרי ההביטוס התרבותי הקהילתי ראו בתוך שיטתית ואחרים את פרק המבוא "החתונה היהודית המסורתית במרוקו: מסה חברתית-תרבותית".

17 בעניין האמביוולנטיות של דמויות האשה במקרא ראו סוידלר, טענות.

18 מקוצר היריעה אין אנו משווים כאן את הטיעונים הפולמוסיים המועלים נגד האשה בשני הפיוטים שלפנינו עם הטענות המקבילות שהועלו בשירה העברית באיטליה. ראו על כך פגיס, הפולמוס.

האישה המפתה וסרת הטעם, על פי תיאוריה הרבים בספר משלי.¹⁹ אשר לכך הזכות מוזכרת כאן פעולותיהן ההרואיות של הנשים תחת שעבוד מצרים ועובדת התנבאותן של שבע נביאות. בו בזמן אין מוזכרת כלל דמותן הנערצת כל כך של ארבע האימהות במסורת היהודית, אולי משום שהערצה זו שייכת למסורת שבעל-פה בעיקר. אמביוולנטיות זו היא גם שמאפשרת לשני המשוררים להצהיר אם בכתובת השיר הראשון ואם בסוף השיר השני על השוויון העקרוני בין הגברים לנשים ולו רק מבחינת חובותיהם הדתיות ומחויבותם לקהילתם.

כל הפולמוס הקשה הזה בין הגבר לאישה מתנהל אם כך במסגרת טיעונית-אידיאולוגית מיוחדת המפנה כולה לטקסטים מקראיים ומדרשיים מייסדים של התרבות היהודית בכלל ושל התרבות הרבנית בפרט. טקסטים אלה כוללים אמירות תשתיות על האישה, תכונותיה, מעשיה ומחדליה ומשרטטים למעשה דמות מיתית שלה וכן עמדות פרשניות ואקסילוגיות מסומנות כלפי האישה; הם מציירים את דמות האישה ואת המסורת האופף אותה בדמיונותיו של הגבר מתוך השקפה גברית ברורה.

2.2 דרכי פעולתה של מערכת מיתית-סמיוטית

שני השירים אם כך בנויים על שזירתן של אמירות בין-טקסטואליות לכדי אמירה מלוכדת ועצמאית הנושאת את המתווה הטקסטואלי שלהם, כמו של טקסטים רבניים רבים נוספים,²⁰ וממחישים לנו את פעולתה הסמיוטית והסמנטית של מערכת מיתית טיפוסית בתרבות היהודית המסורתית ובכלל תרבות שהיא. על פי הדוגמה הפרוסה בשני הפיוטים שלפנינו ניתן לאפיין מערכת מיתית-סמיוטית כזאת על פי מרכיביה השונים ותפקידיה החברתיים והתרבותיים.

א. מבחינת מרכיביה, מערכת מיתית-סמיוטית כוללת מכלול אמירות ממוסד ומכוון בדרגות מפורשות ושונות.²¹ מכלול זה עומד ביסוד האמירה התרבותית בתחום מוגדר בהיטוס הקהילתי; הוא יכול להיות מפורש במלואו בצורת סיפור או מערך סיפורים בעלי מעמד מיתי, או בצורת אמירות מפורשות בטקסטים ממוסדים שונים (כמו במכלול האמירות המתייחס למעמדה של האישה); הוא לעתים מפורש למחצה וכולל אמירות מפורשות ואמירות מובלעות היוצאות מהן או מנותקות מהן. לפעמים, באופן זמני לפחות, המכלול המיתי הוא בלתי מפורש בצורת טקסט או מערך אמירות ומתקיים כמוסכמה תרבותית בעלמא, בלתי פורמלית, או כמוסכמה אמונית שכלל חברי הקהילה פועלים לפיה, עד שהיא מקבלת בשלב זה או זה בקיומה ניסוח מפורש או מפורש למחצה בצורת טקסט. המערכת המיתית-הסמיוטית מתפקדת אם כך כנרטיב תרבותי רב-משמעות, כמעשה או כאירוע פרדיגמטי בעל השלכות פרשניות מתבקשות, או כמערך אמירות וטקסטים מלוכד בנושא מוגדר, כמו במקרה שלפנינו.

משום קבלתה כמוסכמה חברתית ולרוב אף כאמת צרופה נדמית המערכת המיתית-הסמיוטית לחברי הקהילה כמכלול מלוכד ומאורגן, שכל מרכיביו משליכים זה על זה ומקיימים אותו באופן קוהרנטי על אף מקורם השונה והרחוק לעתים זה מזה. כמו כן, על אף מפורשותה המלאה או מפורשותה למחצה, כל מערכת מיתית-סמיוטית היא תמיד עמומה במהותה מבחינת משמעה המילוניים והטקסטואליים ומשמעויותיה הרחבות בתרבות פרטית כלשהי. עמימות זו היא המסייעת לקיים אותה בהיטוס התרבותי שבו היא פועלת והיא גם המאפשרת לה למלא את ייעודה הסמיוטי והסמנטית העיקרי שלה

19 על היסודות הבין-טקסטואליים של השירה העברית במרוקו (ולמעשה של כלל השירה העברית שלפני השירה העברית בת-זמננו) ראו שיטריט, פיוט ושירה, עמ' 193-202.

20 על חקר המיתוסים ראו למשל ברת, מיתולוגיות; ג'מס, מיתוס; דוטי, מיתוגרפיה; לינקולן, שיח; סגל, התיאוריה; קרמר, הנישואין הקדושים.

21 על מושג התקנה הקשור במכלול המנהגים וההתנהגויות של חברה או קהילה כלשהי, הנהגה שלה, ובפעילויות והפעולות השונות שחבריה מקיימים באופן שוטף או באופן מיוחד, הפעלה החברתית, ראו בתוך שיטריט ואחרים את פרק המבוא "החתונה היהודית המסורתית במרוקו: מסה חברתית-תרבותית".

בפרשנות המצבים והאירועים התרבותיים והחברתיים ובהכוונת הסקת המשמעויות המתבקשות מפרשנות זו. בהביטוס הקהילתי משמשת המערכת המיתית-הסמיוטית יסוד תרבותי תשתיתי ושייכת משום כך לתקנה התרבותית המכוונת ומעצבת אותו.²²

ב. תפקידה העיקרי של כל מערכת מיתית-סמיוטית היא לספק מערך פרשני מן המוכן לחברי הקהילה בתחומים שונים של הפעילות החברתית הן בתחום פרשנות הטקסטים וייצורם הן בכל מצב או אירוע חברתי או תרבותי שהמערכת המיתית נתפסת בידי חברי הקהילה כרלוונטית להבנתו, לפענוחו או לפרשנותו. המערכת המיתית פורסת רשת פרשנית במיוחד בעניין שאלות היסוד של החיים וגורל האדם, כמו הייעוד הקהילתי או הלאומי הקיבוצי, משמעות החיים עבור הקבוצה או עבור הפרט, וכן בעניין יסודות מרכזיים בחיים החברתיים והאירועים התרבותיים של הפעולה החברתית.²³ כך בשירים שלפנינו עומדת שאלת היסוד של ההפרדה בין המינים עם הפערים התרבותיים והאידיאולוגיים המעמיקים אותה, עם אי-ההבנות ההדדיות בין הגבר לאישה הנובעות ממנה ועם המתחים הכמו-ממוסדים והמריבות הבלתי נמנעות המזינים אותה. כמו בטקסטים שלפנינו הרשת המיתית עומדת גם ביסוד יצירתם של טקסטים ברמות ובאיכויות אמנותיות שונות, שמארגנים ומעדכנים אותה מחדש אם כדי לחזור ולאשש אותה ואם כדי לבחון את תקפותה והשלכותיה התרבותיות או החברתיות. בשירים שלפנינו הרבנים המשוררים מאששים את תקפותה של המערכת המיתית הנוגעת לנשים בעולם הרבני אך מכניסים בה בו בזמן שינוי סמיוטי-סמנטי משמעותי ביותר על ידי הצהרה וקביעת ערך השוויון בין הגברים לנשים על אף שכל הפולמוס המתנהל בגוף השירים מסמן את ההפך המוחלט. בדרכם הזהירה כל כך שני המשוררים סודקים סדק קל במיתוס הרבני על הפער הבלתי ניתן לגישור בין הגבר לאישה ותורמים למעין דמתיפיקציה של ההפרדה הבין-מינית. שבירת מיתוסים והמערכות הכוללות אותם היא חלק מהותי מכל תהליך של שינוי חברתי ושל התחדשות תרבותית. אולם קורה לרוב שבתהליך שבירת מיתוסים נוצרים או מתמסדים מיתוסים ומכלולים מיתיים חדשים.

בדומה לכל רשת פרשנית מלוכדת מכניסה המערכת המיתית סדר והיגיון במצבים, בתהליכים ובאירועים הנבחנו לאורה ביודעין ושלא ביודעין, ועוזרת לחברי הקהילה להפיק משמעויות ולהסיק מסקנות דרך הפעילות הסמיוטית והפרשנית שהמערכת מאפשרת לקיים. סדר פרשני-סמיוטי זה מופעל, כאמור, בראש ובראשונה על המערכת המיתית עצמה, שכן בגלל עמידותה היסודית המערכת המיתית עצמה נתונה מעת לעת להתייחסות פרשנית מסודרת ובלתי מסודרת מצד חברי הקהילה או מצד המנהיגות התרבותית. פעילות פרשנית זו היא מטה-מיתית במהותה; היא נחוצה לשם עדכון והנהרה של המערכת עצמה ולעתים אף לשם התאמתה לשינויי העתים ולזרמי מחשבה חדשים. כפי שראינו, שני השירים שלפנינו נכתבו מתוך מגמה זו של עדכון ושינוי במערכת המיתית הרבנית הנוגעת ליחסים שבין הגברים לנשים בתקופה של תחילת חדירת המודרניזציה למרוקו. מבחינה זאת ניתן אפילו לקבוע שהיסודות הבין-טקסטואליים המובהקים של הכתיבה השירית כאן, המציגים בצורה שקופה כל כך את האמירות המקראיות והמדרשיות הפולמוסיות בעניין הנשים, מכוונים למעשה לבחינתה מחדש של המערכת המיתית המיוסדת עליהם יותר מאשר להצגת גרסה מעודכנת של הפולמוס נגד הנשים. שני הטקסטים שלפנינו מהווים למעשה קריאה מטה-טקסטואלית פרשנית על היסודות האלה עצמם.

3. הפיוט של ר' רפאל משה אלבאז

22 על מושג זה ראו בהערה הקודמת.

23 ראו נזרי, הפרוסודיה, בחלקים שונים של החיבור.

ר' רפאל משה אלבאז (צפרו, 1823-1896) היה בין הראשונים שאימצו בשירתם העברית את מבני הקצידה הערבית.²⁴ סיפורים בעל פה שמהלכים עליו בקרב בני קהילתו מספרים על מידת דבקותו בלחני המלחון הערביים ורצונו ללמוד כמה שיותר מהם עד כי נהג להסתובב בקרבת מסגדים כדי לשמוע את שירת הסמיע המוסלמית, המקבילה במתכונתה המוסיקלית והטקסטואלית לשירת הפיוטים והבקשות. לבד מחיבוריו ההלכתיים והפרשניים הרבים ולבד משירתו הוא גם התעניין בשדות ידע נוספים וחיבר חיבור על שבע החכמות תחת הכותרת באר שבע²⁵ וכן כרוניקה על סדר המלכויות כסא המלכים.²⁶ בשירתו בולטת נימה מוסרנית מטיפה מובהקת.

בפיוט שלפנינו הגבר פותח ראשון בהתקפה על האישה ומנחית עליה שתי השמצות בזו אחר זו הנוגעות לנשים בכללותן (טורים 1-3), אך שתיהן ממישורים שונים; האחת נושקת למישור האישי-פסיכולוגי – האישה ידועה בפטפטנותה היתרה (טור 2), והשנייה שייכת לתחום המשפחתי-החברתי – האישה קשה יותר לבעלה מן המוות (טור 3). האישה אינה מגיבה על השמצותיו, אלא מעלה טענות ממישור הנוגע לתולדות ישראל לאחר שהטיחה כלפיו השמצות גם היא. היא מכנה אותו בתואר שוטה (טור 4), מאשימה אותו בהידבקות יתרה אל האישה (טורים 4-7) ובחוסר אונים (טור 9). להגנת כבודה של האישה היא מזכירה לבן-ריבה את נבואתן של שבע הנביאות שהתנבאו על פי המקרא והמדרש (טור 4) ואת עניין יציאת מצרים שהתרחשה בזכות צדקנותם של נשות ישראל (טור 8). בתגובתו הגבר ממשיך להשמיץ את האישה בכלל – החובה להתרחק מעל האישה המפתה בדברי פיה (טורים 10-12), ומשמיע לסירוגין טענות השאובות מתולדות ישראל: הוא מאשים את הנשים בחורבן בית המקדש בגלל התפקדות בנות ישראל (טורים 13-15); הוא חוזר על הקביעה התלמודית שהליכה אחרי אישה מסוכנת יותר מהליכה אחרי אריה (טור 16); מזכיר את הפיתוי ההרסני היוצא מפי האישה (טור 17); וטוען שערכן של הנשים פחות מזה של הגברים משום שהן לא מצוות על מצוות עשה שהזמן גרמן (טור 18). האישה מגיבה בזעם אחרי השמצות קשות אלה (טור 19) ומתייחסת לבסוף גם לתכונות רעות שמוצאים בגבר ולא באישה. היא מעלה קודם כול את הטענה הכללית, שאין לגבר חיים ראויים בלי אישה לצדו (טורים 20-22) שכן היא המביאה לו שמחה וחדווה (טורים 20-21), היא המצילה אותו מן החטא (טור 22); כאשר חיל היא מביאה כבוד ואריכות ימים לבעלה (טור 23); היא המעניקה לו ילדים לתפארת (טור 24). האישה טוענת לבסוף נגדו שפרשת בן סורר ומורה קיימת אצל הבנים בלבד ולא אצל הבנות (טורים 25-26), ומסיימת את דבריה בהטפת מוסר לגבר; היא מייעצת לו לחדול מדברי ריב ולהתרחק ממריבות (טורים 27-29). אולם הגבר ממשיך בשלו ומטיח השמצות נוספות כלפי האישה בכלל: האישה היא שהביאה את המוות על האדם (טור 30); דעתן של נשים קלה (טור 31); ומוטב לו לגבר להתרחק מפיתויי האישה (טורים 32-33).

המריבה נשארה אם כך בעצמתה עד סופה ומסתיימת במבוי סתום; הגבר והאישה אינם מסכמים את טענותיהם ואינם משלימים ביניהם. המשורר הוא ששם קץ למריבה בהצהרה עצמית על השוויון בין הגברים והנשים בעניין הגאולה (טורים 34-39), שהוא מתפלל לבואה (טורים 34-39).

שירו של ר' רפאל משה אלבאז כולל שש סטרופות במתכונת שווה לרוב. לבד מן הסטרופה השנייה (שכוללת

24 ראו את רשימת חיבוריו בתוך קהילת צפרו, ד, עמ' 10-10 בחלק תולדות רבני העיר צפרו.

25 ראו את החיבור שם בסוף הקובץ.

26 על שירתו של ר' רפאל משה אלבאז ראו בר תקוה, מסורת וחיידוש.

חמישה טורים ארוכים) והששית (שמורכבת משלושה טורים ארוכים בלבד) כוללות הסטרופות תת-סטרופה ארוכה בת ארבעה טורים ארוכים ותת-סטרופה קצרה בת שלושה טורים קצרים, כולם דו-צלעיים. משקל הטורים הארוכים – 19 הברות בדלת ו-13 בסוגר בדרך כלל, והקצרים – 8 הברות בדלת ותשע או עשר הברות בסוגר בדרך כלל. אשר לחריזה כל הטורים הארוכים בכל הסטרופות נושאים חריזה שווה שת שעה שחריזת הטורים הקצרים משתנה מסטרופה לסטרופה על פי המתכונת שתשתשתשת. אבאבאב שתשתשתשת. גדגדגד שתשתשתשת. הוהוהו וכו'. החתימה של המשורר: **רפאל משה אלבאז** בראש הטורים הארוכים

כתובת השיר: "פיוט בדרך צחות; והוא ויכוח לאיש ואשה שזכו שכולן שוין לטובה, רק אין דבר, את האלהים ירא כי זה כל האדם. השווה הכתוב אשה לאיש. ובא סימן: >רפאל משה אלבאז; לנו<עם: >אייא לאמת לפצ'אל'".

המקור: ר"מ אלבאז, **ספר שיר חדש וקול בוכים** (מהדורת צילום), ירושלים תרצ"ה, דפים נ, א – נב, א.

- 1 קול ענות גבורה אנכי שומע במחנה העברים, /
האיש בעל דברים אל האשה אמר:
רוצה אשה קב מעשרה קבין שיחה לרדף אמרים, /
להשיבו על כל קוז וקוז כמין חומר.
פתח האיש פיהו: אדם אחד מאלף מצאתי נבררים, /
ואשה מרה תהיה ומוציא אני מר.
אף היא תשיב אמריה לו: שטיי ספי ואיש פתי יערים, /
שבע נביאות עמדו. באלו מה תאמר?
5 כמה לא תשעה ממני, / לא תרפיני עד בלעי רוקי.
לא אחשוף פי גם אני, / אערוג כאיל על אפיקי.
הים ואם תנין אני, / כי אתה תשים עלי משמר?
לעם מרעיתו הציל, הוציא מבית עבדים ארץ המצרים /
בשכר נשים צדקניות; ריחו לא נמר.
מה גבר בגובריו, זאת הפעם ידעתי כי לא איש דברים, /
גברא דנשי קטלוה, מפללא אתמר.
10 שלח ידיו בשלומי; גבר אזור חלציו קשת גבורים /
להשיב אמרי אמת; ויען ויאמר:
הט אוננה לדברי חכמים, פקודי ה' ישירים: /
נופת תטוף שפתי זרה ויין חמר.

הִרְחִיק מֵעֲלִיָּה דְרָכָה, וְלָמָּה תִשָּׁגָה בְּנֵי בְּזָרִים? /
נְצוּרַת לֵב הֵעִיזָה פָּנֶיהָ וּתְאֹמַר.
יַעַן גָּבְהוּ בְּנוֹת צִיּוֹן / וַתִּלְכְּנָה נְטוּיוֹת גְּרוֹן,
נִתְרַב נֹה זִיו אֶפְרַיִם / וְגִבֹּר עָלֶי אֶף וַתָּרוֹן.
מִלֵּאכֵי שָׁלוֹם יִבְכְּיוּ, / וַיִּשְׁאָגוּ מִשְׁמֶר מוֹל מִשְׁמֶר. 15

אוֹרַח חַיִּים לְמַעַלָּה, כִּי תִלָּךְ אַחֲרֵי אָרִי בְּמִסְתָּרִים, /
לֹא אַחֲרֵי אִשָּׁה אַחֲרִיתָהּ כִּיּוֹם מָר.
אִשָּׁה דּוֹמָה לְחִמָּת וּפִיָּה מְלֵא דָם וּמִים עֲכוּרִים, /
אִישׁ נִלְכַּד בְּמִצוּדָתָהּ גָּזַר דִּינוֹ נִגְמַר.
לָהֶם נִעְדְּרוּ כֶּמֶה וְכֶמֶה מִשְׁפָּטֵי ה' יִשְׂרָאֵל, /
מִצּוֹת עָשָׂה שֶׁהִזְמִן גָּרָם וְגָמַר.
בְּאֶף וּבְחִימָה עֲמָדָה וַתִּתְחַלְחַל מְאֹד; סוּדָה אֶת יִשְׂרָאֵל /
אֲמָרָה בְּגִזִּירַת עִירִין פִּתְגָמָא וּבְמִימָר.
כָּל הַשְּׂרֹוֹי בְּלֹא אִשָּׁה, / שְׂרֹוֹי בְּלֹא טוֹבָה וּבִרְכָּה.
בְּלֹא תוֹרָה, בְּלֹא עֲצָה, / בְּלֹא שְׂמֻחָה – אִימָה חֲשִׁיכָה.
כָּל יָמָיו עָלְיוּ לְמִשְׁאָא, / בַּעֲבִירָה מִחֲטָא לֹא נִשְׁמַר. 20

אִשָּׁת חַיִּל עֲטָרַת בַּעֲלָהּ, נִתְעַטֵּר בָּהּ נוֹדַע בִּשְׁעָרִים. /
מִסְפֵּר יָמָיו כְּפָלִים; עַל רִיעָיו יִתְיַיֵּמַר.
זָרְעוֹ לְבִרְכָּה; הַמְּלֵאךְ הַגּוֹאֵל יִכְרֹךְ אֶת הַנְּעָרִים. /
כָּל רוֹאֵיהֶם יִכְרֹם, יִפְרָחוּ כַּתָּמָר.
אֲבִינָה בְּבָנִים: בֶּן סוּרָר וּמוֹרָה לֹא יִשְׁמַע לְקוֹל הוֹרִים. / 25
סוֹבֵא חֲצִי לֹוֹג יִין וּבִשְׁר תִּרְטִימָר.
חַיִּיב אֶת רֹאשׁוֹ לְמֶלֶךְ, סָקוֹל יִסְקַל וַיּוֹבֵל לְקַבְּרִים, /
וְכָל הַבַּת תִּחְיוֹן. אֲמַת אַכֵּן סָר מָר.
אִם יֵשׁ מִלִּין הַשִּׁיבָנִי, / וְכַבּוֹד לְאִישׁ שְׂבַת מְרִיב.
וְאִם בִּינָה שְׂמַעֲנִי, / לִפְנֵי הַתְּגַלְע נְטוּשׁ הָרִיב.
שְׂמַעֲתִי וַתִּרְגַּז בְּטָנִי, / לְדַבְּרִיהָ בְּשָׂרִי סָמַר.

כֹּה דִּבֶּר הָאִישׁ: הֲלֹא תִרְאֶה כִּי אֶת הַמִּתְחַרְבֶּת עָרִים. / 30

- גִּרְמַתָּ מִיָּתָהּ. כְּבוֹדָם לְקָלוֹן הוּמַר.
 אָבֵל אִישׁ כְּמוֹנִי אֵין נִכּוֹן לוֹ לְשִׁכּוֹן בְּבֵתִי הַחֲסִירִים. /
 דַּעַת כָּל, נָשִׁים דַּעְתָּן מְלָה, הָכִי אִיתְמַר.
 מַה לִּי וְלָהּ, אִשָּׁה יָפָה וְסֶרֶת טַעַם? כָּל מְרֻבָּה דְּבָרִים /
 מִבִּיָּא חֲטָא; אַחֲרִיתוֹ אוֹבֵד כְּתוּא מְכַמָּר.
 לָהּ לָהּ, אִמְרִינֵן סְחוּר, שְׂטֵה מַעְלֵי כְּדָרָהּ הַגְּזִירִים. /
 כָּל עוֹבֵר וְשׁוֹב יִקְרָא זֶה אֶל זֶה וְאָמַר.
 חֲנוּן יִבְנֶה בֵּית מְקֻדָּשִׁי, / יִקְבּוֹץ כָּל בֵּית יִשְׂרָאֵל לְתוֹכוֹ.
 אֲנָשִׁים וְהַגִּי נָשִׁי, / יַחַד אִישׁ וְאִשָּׁה שְׁזָכוּ. 35
 יַעֲלֵנִי לְגִוָּה קִדְּשִׁי. / אִמְרָתִי אֶעֱלֶה בְּתַמָּר.
 אִישׁ תַּחַת גִּפְנוֹ וְתַחַת תְּאֲנָתוֹ, זִקְנִים עִם נְעָרִים /
 בְּסוֹפֶת לְוִיתָן יִשְׁתּוּ יַיִן מְשׁוּמָּר.
 חָצִי גוֹרֵן עֲגוּלָה יִשְׁבּוּ לְמִשְׁפַּט בְּנֵי צִיּוֹן הַיְּקָרִים; /
 יִשְׁמְרֵם צוּרָם וְיִתֵּן אוֹתָם בְּמִשְׁמָר.
 יִשְׁיֵב שׁוֹפְטֵינוּ כְּבָרָא שׁוֹנֶה אֶל עִיר צִיּוֹן סָבִיב לָהּ הָרִים. / 39
 יַחֲשִׁי לְנַחֲמָנִי מִגְּלוֹת זֶה הַמָּר.

מקורות וביאורים

- 1 קול ענות גבורה: במקום "קול ענות חלושה", שמות לב, יח; אנכי שומע במחנה העברים: על פי שמואל א ד, ו; בעל דברים: שמות כד, יד.
- 2 רוצה אשה קב מעשרה קבין שיחה: על פי קידושין מט, ב; "עשרה קבין שיחה ירדו לעולם. תשעה נטלו נשים ואחד כל העולם כלו"; לרדף אמרים: כדי לפטפט כל הזמן, על פי משלי יט, ז; אמרים להשיבו: על פי משלי כב, כא; על כל קוץ וקוץ: על כל דבר פעוט, על קוצו של יוד, על פי מנחות כט, ב; כמין חומר: מעין חדוד לשון, על פי מדרש מכילתא משפטים ה. חומר: שם העצם נהגה כאן כנראה חוֹמֶר, עם קמץ ולא עם סגול, משום כך הוא חורז עם הסוגר של הטורים הארוכים של השיר החורזים כולם בחריזה מברחת ar-.
- 3 אדם אחד מאלף מצאתי נבררים: על פי קהלת ז, כח; נבררים: נבחרים; ואשה מרה תהיה ומוציא אני מר: על פי קהלת ז, כח "ומוציא אני מר ממות את האשה".
- 4 אף היא תשיב אמריה לו: על פי משלי כב, כא; שטייא ספי: שוטה מלעיט אחרים בשטויותיו; ואיש פתי יערים: על פי משלי יט, כה; שבע נביאות עמדו: על פי המשנה מגלה א.
- 5 כמה לא תשעה ממני: מדוע אינך מתרחק ממני? איוב ז, יט; לא תרפיני עד בלעי רוקי: איוב ז, יט.

- 6 לא אחשוך פי גם אני: לא אשתוק, איוב ז, יא; אערוג כאיל על אפיקי: על פי תהלים מב, ב.
- 7 הים ואם נתין אני כי אתה תשים עלי משמר: על פי איוב ז, יב.
- 8 לעם מרעיתו הציל: הקב"ה גאל את עם ישראל והוציא אותם ממצרים; עם מרעיתו: תהלים צה, ז; בשכר נשים צדקניות: בזכות הנשים שעשו צדקות, הכוונה כנראה למעשה המילדות במצרים, שלא קיימו את פקודתו של פרעה להרוג את הבנים הנולדים; ריחו לא נמר: ריחו לא השתנה, ירמיה מח, יא; ייתכן שבמקור כתב המשורר "ריחן" ולא "ריחו" והסב את השם לנשים.
- 9 מה גבר בגוברין: מהו טיבו של הגבר; גוברין: גברים, ריבוי ארמי של גברא; כי לא איש דברים: על פי שמות ד, י; גברא דנשי קטלוח: גבר שהנשים התישו אותו עד מוות כמעט; מכללא איתמר: נאמר בתורת כלל.
- 10 שלח ידיו בשלומיו: תהלים נה, כא; גבר אזור חלציו: על פי איוב לח, ג; מ, ז; קשת גבורים: שמואל א ב, ד; להשיב אמרי אמת: על פי משלי כב, כא; ויען ויאמר: על פי פסוקים שונים באיוב.
- 11 הט אונך לדברי חכמים: על פי משלי ד, כ; פקודי ה' ישרים: תהלים יט, ט; נופת תטוף שפתי זרה: על פי משלי ה, ג; תטוף: במקום תטופנה משיקולי משקל; יין חמר: יין שהחמיץ, תהלים עה, ט.
- 12 הרחיק מעליה דרכך: משלי ה, ח; ולמה תשגה בני בזרים: על פי משלי ה, כ; נצורת לב: זונה, משלי ז, י; העזה פניה ותאמר: על פי משלי ז, יג.
- 13 יען גבהו בנות ציון ותלכנה נטויות גרון: על פי ישעיה ג, טז.
- 14 נוה זיו אפיריון: בית המקדש, מקום מפואר, עם רמז למלכים א ו, לו "יוסד בית ה' בחודש זיו"; וגבר עלי אף וחרון: הקב"ה הכביד את מידת הדין על עם ישראל.
- 15 מלאכי שלום יבכיון וישאגון: על חורבן בית המקדש; משמר מול משמר: קבוצת שומרים אחת מול השנייה.
- 16 אורח חיים למעלה: התנהגות ראויה; כי תלך אחרי ארי במסתרים, לא אחרי אשה: רמז לנאמר במסכת ברכות, סא, ע"א "אמר ר' יוחנן: אחורי ארי ולא אחורי אשה. אמר רב נחמן: מנוח עם הארץ היה, שנאמר וילך מנוח אחרי אשתו" (שופטים יג, יא); "אחריה כיום מר: על פי עמוס ח, י.
- 17 אשה דומה לחמת ופיה מלא דם ומים עכורים: על פי מסכת שבת קנב, ע"א "שנו, אשה חמת מלא צואה, ופיה מלא דם – והכל רצין אחריה"; הכוונה כנראה לדם הנידה; איש נלכד במצודתה: גבר שנכבש ברשת שהיא פורשת לו; מצודה: רשת, מלכודת.
- 18 להם נעדרו כמה וכמה משפטי.... וגמר: הנשים אינן חייבות בקיום מצוות רבות, שהן מצוות עשה שהזמן גרמן, היינו שקיומן תלוי בזמן מוגדר; משפטי ה' ישרים: על פי תהלים יט, י "משפטי ה' אמת".
- 19 באף ובחמה: בכעס רב; עמדה ותתחלחל מאד: על פי אסתר ד, ד; סודה את ישרים אמרה: על פי משלי ג, לב; בגזירת עירין פתגמא ובמימר: בנחרצות, על פי דניאל ד, יד.

כל השרוי

21-20

בלא אשה... בלא שמחה: על פי מסכת יבמות סב, ע"ב: "אמר ר' תנחום, אמר ר' חנילאי: כל אדם שאין לו אשה שרוי

בלא שמחה, בלא ברכה, בלא טובה. במערבא אמרו: בלא תורה ובלא חומה. רבא בר עולא אמר: אף בלא שלום"; אימה חשיכה: על פי בראשית טו, יב.

22 כל ימיו עליו למשא: מואס בעצמו, על פי איוב ז, כ; בעבירה מחטא לא נשמר: אינו יכול להימנע מדבר עברה בנוגע לחייו המיניים.

23 אשת חיל עטרת בעלה: משלי יב, ד; נודע בשערים: כינוי לבעל, על פי משלי לא, כג; מספר ימיו כפלים: מאריך ימים; יתימר: יתהלל, על פי ישעיה סא, ו.

24 המלך הגואל יברך את הנערים: על פי בראשית מח, טז; כל רואיהם יכירום: ידעו מניין בא החסד הנסוך עליהם, ישעיה סא, ט; יפרחו כתמר: על פי תהלים צב, יג "צדיק כתמר יפרח".

25 אבינה בבנים: משלי ז, ז; בן סורר ומורה... הורים: על פי דברים כא, יח-כב; סובא חצי לוג יין: מדרש על התבה "סובא"; לוג: מידה של נוזלים, כדי נפח של שש ביצים בינוניות; ובשר תרטימר: מדרש על התבה "זולל", על פי מסכת סנהדרין ע, ע"א; תרטימר: משקל יווני קדום, כ-180 גרם, חצי המידה מָנָה, היינו מָנָה גדולה של בשר.

26 חייב את ראשו למלך: ראוי לעונש מיתה בידי בית-דין; סקול יסקל: על פי דברים כא, כא; ויובל לקברים: ירגמוהו באבנים עד מותו; וכל הבת תחיון: אין דין בן סורר ומורה חל על הבנות, על פי שמות א, כב; אכן סר מר: אין דין הבנות מיתה, על פי שמואל א טו, לב "אכן סר מר-המות".

27 אם יש מילין השיבני: איוב לג, לב; וכבוד לאיש שבת מריב: משלי כ, ג.

28 ואם בינה שמעני: אם אתה נבון שמע מה שיש לי להגיד לך, על פי איוב לד, טז; לפני התגלע נטוש הריב: על פי משלי יז, יד.

29 שמעתי ותרגז בטני: חבקוק ג, טז; לדברך בשרי סמר: על פי תהלים קיט, קב.

30 כה דבר האיש: על פי בראשית מב, ל; כי את היא המחרבת ערים, גרמת מיתה: רמז לחטא חוה שאכלה מעץ הדעת והביאה מוות לעולם, על פי בראשית פרק ב, טו-כה ופרק ג, א-יט; כבודם לקלון הומר: על פי הושע ד, ז "כבודם בקלון אמיר".

31 אין נכון לו: לא ראוי לו; לשכון בבתי החסירים: הכוונה כנראה לחסרי דעת; דעת כל: כולם סבורים; נשים דעתן קלה: על פי מסכת שבת לג, ע"ב; הכי איתמר: כך נאמר.

32 מה לי ולך: על פי שופטים יא, יב; אשה יפה וסרת טעם: משלי יא, כב; כל מרבה דברים מביא... מכמר: רמז למשנה אבות א, ה "כל המרבה שיחה עם האשה גורם רעה לעצמו, ובוטל מדברי תורה, וסופו יורש גהינם"; כתוא מכמר: ישעיה נא, כ.

33 אמרינן סחור: אומרים מסביב; שטה מעלי: התרחקי מעליי, על פי משלי ד, טו; כדרך הנזירים: המתבודדים מחיי חברה; כל עובר ושב: כל בן אדם, על פי יחזקאל לה, ז; יקרא זה אל זה ואמר: על פי ישעיה ו, ז.

35 והני נשי: ואלה הנשים.

36 יעלני לנוה קדשי: לבית המקדש, על פי שמות טו, יג; אמרתי אעלה בתמר: שיר השירים ז, ט.

- 37 איש תחת תחת גפנו ותחת תאנתו: תפילה לחיי שלום ושלווה, מלכים א ה, ה; בסוכת לויתן ישתו יין משומר: סעודת לוייתן של אחרית הימים, על פי המדרש; יין משומר: יין ישן, משובח.
- 38 חצי גרן עגולה ישבו למשפט: על פי מלכים א כב, י; ישמרם צורם: ברכה שגורה בלשון הרבנים במרוקו; ויתן אותם במשמר: ישמור עליהם, על פי בראשית מ, ג.
- 39 ישיב שופטינו כבראשונה: על פי ישעיה א, כו; עיר ציון סביב לה הרים: על פי תהלים קכה, ב "ירושלים הרים סביב לה"; יחיש לנחמני מגלות זה המר: ימהר להביא לי נחמה ויגאל אותי מן הגלות המרה.

4. הפיוט של ר' שמואל עמאר

ר' שמואל עמאר היה רב משכיל וראש אב בית-דין במפנאס (נולד ב-1829 ונפטר ב-1889). חיבר שירי גלות וגאולה רבים וכן שירים אירועיים-היסטוריים על המורד במלכות המכונה 'למעגאז', שביקש לערוך פרעות ביהודי מפנאס והוצא להורג בשנת 1862. הוא גם כתב פיוט מיוחד בשבח עט הקנה שלו. הוא כנראה גם מחברו של שיר הומוריסטי מיוחד שיועד לפורים, ובו הוא נושא דברי הספד על מותו של חמור. יצירתו השירית עדיין לא כונסה בדפוס. שירו המובא כאן נכתב כנראה בתגובה לפיוט שכתב בן דורו ר' רפאל משה אלבאז (צפרו, 1823-1896) באותו הנושא ובאותה מתכונת של ויכוח בין הגברים לנשים, והיה חריף יותר כלפי הנשים.

בשירו הגבר מתקיף ראשון את האישה ומעלה נגדה טענות קשות. הוא מאשים אותה באחריות ישירה למיסוד המוות בקרב בני האדם בגלל אכילתה מעץ הדעת ובגרימת תקלות רבות לגבר היהודי. הוא מזכיר את איסור הנגיעה בה והאיסור בריבוי השיחה עם האישה (טורים 1-3). האישה מתגוננת וכופרת באחריות לאכילת הפרי האסור. האחריות מוטלת לדעתה על זה ששתל את עץ הדעת בגן-עדן, היינו על הבורא (טור 4). היא מעלה על נס את תרומתה הרבה של האישה לגבר ולמשפחה משום שהיא אחראית לכל עבודות הבית (טור 5). לאחר מכן היא מתארת את יתרונותיה על פני הגבר ואת הצרכים החיוניים והתרבותיים שהיא מספקת לגבר (טורים 6-9). הגבר אינו עונה במישרין לטענות האישה אלא מחדש את התקפותיו והאשמותיו ומעלה את התכונות הרעות של האישה שמקורן בספרות המדרש ("נשים דעתן קלה") וההלכה (הנשים פטורות ממצוות עשה שהזמן גרמן) וכן בפרשנות המדרשית של פסוק מספר משלי "מוצא מר ממוות את האשה" (טורים 10-12). הוא אף מתאר את החרדות של הגבר מפני האישה כפי שהן מובאות בספר משלי: האישה המפתה פורשת את רשת פיתוייה ללכוד בה את הגבר; היא גם אחראית למעשי זימה ולמעשי כשפים (טורים 13-16). אחרי התקפות קשות אלה האישה מעלה טענות כבדות משקל להגנתה ומזכירה את דמויות המופת במקרא שהיו נשים, וביניהן שבע הנביאות (טורים 17). היא גם מציינת את זכויותיהן המיוחדות של הנשים הן ביציאת מצרים הן בקבלתן ראשונות את התורה בהר סיני (טורים 18-19). לבסוף היא נושאת את האמירה האחרונה, שהיא גם אמירתו של המשורר, שעיקר האמונה היהודית והחיים היהודיים היא יראת ה'; מצווה זו מוטלת על כל איש ואישה באופן שווה, על צעירים ועל מבוגרים. בעניין עיקרי ומרכזי זה אין כל הבדל בין הגברים לנשים, ודרך קיום מצווה זו ויתר המצוות הנשים שוות בעצם לגברים (טורים 20-21).

יש לציין כאן שלעומת דמות הגבר היציבה לאורך כל השיר, דמות האישה משתנה מתמונה לתמונה. בתחילה היא

מותקפת בידי הגבר בדמות חוה אימנו, שאכלה מעץ הדעת והביאה בכך את המוות על העולם. פעם היא מותקפת בדמות האשה היהודייה הכללית שאינה חייבת בכל המצוות ושהמשנה מצווה להמעיט בשיחה אתה, ופעם היא מותקפת על יסוד התכונות הרעות שמונה ספר משלי באישה הרעה בלא שהגבר יזכיר את מידותיה של אשת החיל המפורטות בספר זה, פרק לא. כמו כן המתקיף הוא תמיד הגבר שעה שהאישה מסתפקת בהגנה על שמה הטוב ועל זכויותיהן של הנשים בתולדות ישראל. היא מזכירה לבן שיחה את כל מידותיה וחיוניותה להשלמת חיי המשפחה ונמנעת מלתקוף את הגבר על תכונותיו הרעות; אין היא מזכירה לו את כל המעשים הרעים שעשו הגברים בתולדות ישראל.

הפיוט מורכב משלוש סטרופות בלתי שוות עם שלוש תת-סטרופות ארוכות (משום טוריהן הארוכים) ושתי תת-סטרופות קצרות הנקראות כאן "תגטיא", במשמעות של כיסוי. תת-הסטרופה הארוכה הראשונה (טורים 1-5) כוללת טור מדריך דו-צלעי (טור 1) ושווה חריזה בתבנית בב, שמשמש גם מבוא לשיר כולו, וארבעה טורים דו-צלעיים (טורים 2-5) עם חריזה שווה אבאבאבאב. חריזה זו חוזרת גם ביתר תת-הסטרופות הארוכות. תת-הסטרופה הארוכה השנייה מורכבת מארבעה טורים והשלישית מחמישה. גם בתת-הסטרופות הקצרות חריזה חוזרת על עצמה: גדגדגד. תבנית החריזה בכל השיר היא אם כך: בבאבאבאבאב.גדגדגד אבאבאבאבאב.גדגדגד אבאבאבאבאב. בתת-הסטרופות הארוכות משקל הטורים בלתי סימטרי ובנוי על עשרים עד עשרים ושתיים הברות בדלת ועל עשר עד שלוש-עשרה הברות בסוגר. חוסר שוויון זה במשקל הפרוזודי מתקזז דרך הנגינה והשירה המלווים תמיד את ביצוע השיר-הקצידה. אשר לתת-הסטרופות הקצרות, משקל הטורים בנוי על שמונה הברות בדלת ושמונה או תשע הברות בסוגר.

החתומה של המשורר מופיעה בראשי הטורים הארוכים: שמואל עמאר חזק.

המקור: כתב-יד ממכנאס שברשותי.

1 שְׁמָעוּ מְרִיבַת הָאֲנָשִׁים עִם הַנָּשִׁים – מְרִיבָה גְדוֹלָה בְּדָבָרִים, /

יִוְרוּ חֲצִים כְּקֶשֶׁת גְּבוּרִים.

"מָה לִּי וְלָךְ, אִשָּׁה, כִּי דִלְקָתָ אַחֲרָי? שְׁמָתָ לִי מְכַשְׁלָה! /

לְבָאֵי עוֹלָם גְּרַמְתָּ מִיתָה וְקָבָרִים!

מִלְתּוֹסֶפֶת אִיסוּר נִגְיָעָה, הֲלֹא יֵצֵאָה תִקְלָה גְדוֹלָה! /

אָמַת כִּי לֹא יִחַדֵּל פֶּשַׁע בְּרוּב דָּבָרִים."

[תַּעַן וְתֹאמַר: "לֹא מִיָּדִי הָיְתָה זֹאת, הֵן בְּלִשׁוֹנִי מְלָה! /

מָה רָאָה לְבְרוּא הָעֵץ בְּתוֹךְ גֵּן הַיִּשְׁרִים?

5 אֲנִי טוֹבָתָךְ וְשִׁמְחָתָךְ וּבִרְכָתָךְ, עֲשִׂיתִיךָ סְגוּלָה, /

עָזַר נִגְדָה; נָאוּ לְחַיֶּיךָ בְּתוֹרִים."

תגטיא [=מחרוזת במבנה מלודי שונה]

הלא מצלע ובניתי, / ניתנה בי בינה יתירה.
לצלע משכן נמשלתי, / בחיבורו ברכה שורה.
מרבדים לה רבדתי, / עשיתי לה כסות בקרה.

רזוע [=חזרה למתכונת הרגילה]

ולא אני בכל צרפה, מלבוש, מחיה וכלפלה, /
נמשל פבהמות, תאכל חטים ושעורים!"

10 ענה הוא ויאמר: "אם אבוא לדבר, יכלה ספר ומגלה. /
בקצרה אשיב מלין, לא ברוב דברים.

למיעוט צווי מצוות נודע מעוט ערפה: נשים דעתן קלה. /
נעדרו ממך כמה פקודים ישרים.

אב החכמים אמר: אחד מאלף מצא ובחר לסגולה, /
ואשה לא מצא. – כלם קשים ומרים!

תגטייא

כשטן לעומתי; / נופת תטופנה שפתי זרה.
לא שלותי ולא נחתי, / כי חנם הרשת מזורה.
15 לולי ה' עזרתי, / תשימ[י]ני לה למטרה!

רבות רעות גרמתי! מיום ברוא אדם נקוט האי כללא: /
אלהים שונא זימה ולחם סתרים."

תגרה מתניה להשיב על דבריו, ברחובות תמן קולה: /
"למה תשכח שבע נביאות הנבחרים?

זכור תזכור את יום צאתה מארץ מצרים המגואלה: /
בשכר נשים, כזוהר רקיע מזהירים,

קדמו נשים לאנשים בקבלת תורה הפלולה; /
במצות אלהים חי, יוצר יצורים.

20 פקח עינה וראה, כי היראה עיקר עטרת גדולה – /
לאנשים ונשים, זקנים ונערים."

1 יורו חצים כקשת גבורים: ניהלו קרב מילולי כאילו היו במלחמה, על פי מקורות רבים, כמו משלי כו, יח "היורה זקים חצים ומות"; שמואל א כ, כא "שלושת החצים הצדה אורה"; איכה ג, יב "דרך קשתו וישימני כמטרא לחץ"; כקשת גבורים: קשת של לוחמים גבורי חיל, על פי שמואל א ב, ד "קשת גבורים חתים".

2 מה לי ולך אשה כי דלקת אחרי: מדוע את נדבקת, נצמדת אליי? על פי בראשית לא, לו "מה חטאתי כי דלקת אחרי?"; שמת לי מכשלה: את גורמת לי להיכשל בקיום המצוות, על פי ישעיה ג, ו "והמכשלה הזאת תחת ידיך" ויחזקאל יד ד, ז "ומכשול עוונו ישים נוכח פניו". לבאי עולם גרמת מיתה וקברים: הכוונה לחוה שהתפתה לאכול מעץ הדעת על אף שידעה שמעשה זה יביא אותה ואת בעלה אדם הראשון ואת זרעם למותם, כך שהיא נחשבת למי שגרם שיבוא המוות על בני אדם; על פי המסופר בבראשית פרק ב, טו-כה ופרק ג, א-יט.

3 מתוספת אסור נגיעה ...: הכוונה לאיסור הנגיעה באישה בתקופת נידתה; אמת כי לא יחדל פשע ברוב דברים: הכוונה לציווי שבפרקי אבות א, ה, שנאמר מפיו של יוסי בן יוחנן איש ירושלים: "אל תרבה שיחה עם האשה; באשתו אמרו קל וחומר באשת חברו. מכאן אמרו חכמים: כל המרבה שיחה עם האשה גורם רעה לעצמו ובטל מדברי תורה וסופו יורש גהינם".

4 לא מידי היתה זאת: אני לא אשמה בכך, על פי ישעיה ג, יא "מידי היתה זאת לכם"; הן בלשוני מלה: יש לי מה להגיד ומה לטעון על כך להגנתי; על פי תהלים קלט, ד: "כי אין מלה בלשוני"; מה ראה לברוא עץ בתוך גן הישרים: הטענה של האישה מופנית כלפי הבורא שיצר את עץ הדעת שהביא להכשלתה בידי הנחש. הטענה עצמה אינה מופיעה במקורות; על פי בראשית פרק ב, טו-כה ופרק ג, א-ו.

5 אני טובתך ושמחתך וברכתך: על פי הנאמר במסכת יבמות סב, עמ' ב "אמר ר' תנחום, אמר ר' חכילאי: 'כל אדם שאין לו אשה שרוי בלא שמחה, בלא ברכה, בלא טובה'". עשיתך סגולה: בזכות הנשים שהקדימו וקיבלו את התורה לישראל שעשתה את עם ישראל לעם סגולה, כפי שיובא בטורים 18-19 להלן; עזר נגדך: האדם זקוק לעזרתה של אשתו, על פי מדרש הפסוק "אעשה לו עזר כנגדו" (בראשית ב, יח) – "אמר ר' אלעזר: מהו שנאמר: 'אעשה לו עזר כנגדו'? זכה – עוזרתו; לא זכה – כנגדו." (מסכת יבמות סג, עמ' א); נאו לחייך בתורים: כסימן של בריאות, על פי שיר השירים א, י.

6 הלא מצלע נבנית: על פי בראשית ב, כב "ויבן ה' אלהים את הצלע אשר לקח מן האדם לאשה ויביאה אל האדם"; ניתנה בי בינה יתירה: כנראה רמז לפסוק "ותרא האשה כי טוב העץ למאכל וכי תאוה הוא לעינים ונחמד העץ להשכיל ותקח מפריו ותאכל" (בראשית ג, ו).

7 לצלע משכן נמשלתי: האישה היא עמוד השדרה של הבית; בחיבורו ברכה שורה: בזכותה הברכה שורה בבית כמו שהברכה שורה בתוך המשכן.

8 מרבדים לך רבדתי: על פי משלי לא, כב "מרבדים עשתה לה שש וארגמן לבושה"; עשיתי לך כסות בקרה: על פי משלי לא, כא "לא תירא לביתה משלג כי כל ביתה לבוש שני".

9 לולא אני חטים ושעורים: רמז לכך שהאישה אחראית לעבודות הבית, על פי מסכת כתובה נט, עמ' ב: "ואלו מלאכות

שאשה עושה לבעלה: טוחנת ואופה ומכבסת, מבשלת ומיניקה את בנה, מצעת לו המטה ועושה בצמר".

10 אם אבוא לדבר, יכלה ספר ומגלה: אם אתחיל לפרט את קלקוליה של האשה לא יספיקו לי דפים רבים; אשיב מלין: על פי איוב לה, ד: "אני אשיבך מלין".

11 ממיעוט צווי מצוות: אין האשה מצווה על כל תרי"ג המצוות; נשים דעתן קלה: על פי מסכת שבת לג, עמ' ב: "נשים דעתן קלה עליהן"; נעדרו ממך כמה פקודים ישרים: האשה פטורה ממצוות עשה שהזמן גרמן.

12 אב החכמים: הכוונה לשלמה המלך; אחד מאלף מצא ובחר לסגולה ואשה לא מצא: על פי קהלת ז, כח "אשר עוד בקשה נפשי ולא מצאתי; אדם אחד מאלף מצאתי ואשה בכל אלה לא מצאתי"; כלם קשים ומרים: על פי קהלת ז, כו "ומוצא אני מר ממות את האשה אשר היא מצודים וחרמים לבה, אסורים ידיה; טוב לפני האלהים ימלט ממנה וחוטא ילכד בה", ועל פי מסכת יבמות סג, עמ' ב: "רב נפטר מר' חיא; אמר לו: המקום יצילך מדבר הקשה ממות. – וכי יש דבר שקשה ממות? – יצא בדק ומצא: "ומוצא אני מר ממות את האשה".

13 כשטן לעומתי: האשה עומדת כשטן ליד הגבר וגורמת לו לחטוא, על פי זכריה ג, א: "והשטן עומד על ימינו לשטנו"; נופת תטופנה שפתי זרה: על פי משלי ה, ג "כי נפת תטפנה שפתי זרה וחלק משמן חכה".

14 לא שלותי ולא נחתי: על פי איוב ג, כו "לא שלותי ולא שקטתי ולא נחתי"; כי חנם הרשת מזורה: רשתה של האשה פרושה לצוד בה ולהכשיל בה את הגבר; על פי משלי א, יז "כי חנם מזורה הרשת".

15 לולא ה' עזרתי: האיש ניצל מפורענותה של האשה רק בעזרת הבורא; תשימיני לך למטרה: האשה משתדלת להפיל את הגבר ברשתה; על פי איכה ג, יב: "ויציבני כמטרא לחץ".

16 רבות רעות גרמת: על פי דברים לא, יז ו-כא "רעות רבות וצרות"; מיום ברוא אדם: משום שחיה אימנו הכשילה את אדם הראשון ושכנעה אותו שיאכל גם הוא מעץ הדעת; האי כללא: כלל זה; אלהים שונא זמה: על פי מקורות רבים, כמו איוב לא, יא: "כי היא זמה והוא עון פלילים"; ולחם סתרים: על פי משלי ט, יז: "מים גנובים ימתקו ולחם סתרים ינעם", אַמְרָה המובאת מפיה של "אשת כסילות" (שם, יג).

17 חגרה מתניה: אזרה אומץ בליבה; על פי משלי לא, יז "חגרה בעוז מתניה"; ברחובות תתן קולה: הרימה את קולה כדי שכולם ישמעו אותה; על פי משלי א, כ "חכמות בחוץ תרנה ברחובות תתן קולה"; שבע נביאות הנבחרים: על פי המשנה מגלה א: "שנו רבותינו: ארבעים ושמונה נביאים ושבע נביאות נתנבאו להם לישראל ולא פחתו ולא הותירו על מה שכתוב בתורה חוץ ממקרא מגלה"; חמש משבע הנביאות מוזכרות בתארוך במקרא: מרים הנביאה (שמות טו, כ), דבורה הנביאה (שופטים ד, ד), חלדה הנביאה (מלכים ב, כב, יד), נועדיה הנביאה (נחמיה ו, יד), הנביאה המוזכרת בישעיה ח, ג: "ואקרב אל הנביאה ותהר"; הנבחרים: במקום הנבחרות, משיקולי חריזה.

18 זכור תזכור את יום צאתך מארץ מצרים: על פי דברים ז, יח; המגואלה: המטונפת; בשכר נשים: הכוונה כנראה למעשה המילדות במצרים, שלא קיימו את פקודתו של פרעה להרוג את הבנים הנלודים; כזוהר רקיע מזהירים: על פי דניאל יב, ג "והמשכילים יזהירו כזוהר הרקיע".

19 קדמו נשים לאנשים בקבלת תורה הכלולה: על פי שמות רבא, כה: "כה תאמר לבית יעקב" – אלו הנשים [...] דבר אחר:

למה לנשים תחלה? – שהן מזדרזות במצוות"; יוצר יצורים: בורא העולם.

20 פקח עיניך וראה: עליך להשתכנע בכך, על פי דניאל ט, יח; היראה עיקר עטרת גדולה: על פי משלי יב, ד: "אשת חיל

עטרת בעלה"; היראה: יראת ה'.

5 לסיכום

עיון בשני הפיוטים של ר' רפאל משה אלבאז מצפרו ושל ר' שמואל עמאר ממפנאס הביא אותנו לבחינת מעמדה ופעולתה של מערכת מיתית הן באופן מקומי בטקסטים הרבניים עצמם הן באופן כללי במישור בניית המשמעויות התרבותיות והטקסטואליות של חברה או קהילה כלשהי. במישור הטקסטים השיריים נוכחנו לראות שקיים פער בין כיווני האמירה הפולמוסית החרפה כלפי הנשים ואי-תיקונה בסוף המריבה ובין ההצהרה של המחברים על השוויון המהותי בין הגברים לנשים על אף הכול משום שכולם מצווים על יראת ה'. פער זה נוצר משום הסדק שסדקו שני המשוררים הרבנים בתקפות הברורה מאליה של מכלול האמירות המקראיות והמדרשיות הנוגעות לאישה ביחסיה עם הגבר או עם בעלה וביחסיה עם בני עמה ובני קהילתה. על ידי העלאת מכלול פולמוסי זה וסתירתו הזהירה דרך קביעתם העצמית הם הכניסו במכלול מיתי זה עדכון מסוים בהשפעת רוחות המודרניזציה החדשות שהתחילו לנשוב בסוף המאה ה-19 במרוקו. הכתיבה השירית הפכה כאן אם כך לכתיבה מטה-טקסטואלית מובהקת בה בשעה שהיסודות הבין-טקסטואליים השקופים של שני הפיוטים מציגים את תמונת המגדר כפי שהיא מצטיירת בטקסטים המייסדים של היהדות המסורתית.

אשר למישור הכללי של פעולת מערכת מיתית-סמיוטית כמו זאת שהודגמה בשני השירים, מערכת כזאת מציגה מכלול מלוכד של אמירות מפורשות ובלתי מפורשות המשמש רשת פרשנית תשתיתית מוסכמת עבור בני הקהילה או החברה שאימצו אותה. גם כשהיא מפורשת במלואה מבחינת הטקסט או הנרטיב הנושאים אותה, נשאר המערכת המיתית עמומה ביסודה ולו רק בגלל השימוש הפרשני החוזר שעושים בה בהקשרים שונים, במצבים שונים, באירועים שונים ובתקופות שונות. בצורה זאת המיתוס מזין את עצמו והופך עצמו כל פעם למערכת פרשנית פנימית, שמשמעויותיה והשלכותיה התרבותיות מתעדכנות כל פעם דרך השימוש הסמיוטי-סמנטי שעושים בו חברי הקהילה. מיתוסים חדלים להתעדכן ותקפותם מתבטלת בעטיין של תמורות חברתיות ותרבותיות שמעלות לעתים מיתוסים חדשים במקומם.

קיצורים ביבליוגרפיים

J.H. Orwell, *And Sarah Laughed: The Status of Women in the Old Testament*, = **מגמל**, =

Philadelphia 1977

A. Aydoun, *Musiques du Maroc*, Casablanca 1995 = **מקמ, מפי ללל**

A.F. Ide, *Woman in Ancient Israel Under the Torah and Talmud*, Mesquite, Texas 1982 = **אייד, האישה**

אלפאסי, מעלמה = מחמד אלפאסי, **מעלמה אלמלחון; אלקשם אלאל מן אלג'זא אלאל**, [אלרבאט] 1986.

בניהו, ויכוח = מ' בניהו, "ויכוח המים והיין לרבי חיים נ' דוד אבואלעפיה", **חורב** 10 (1948), עמ' 27-34.

בן המלך והנזיר = אברהם בן חסדאי, **ספר בן המלך והנזיר**. הועתק מלשון ערבי... ע"י אברהם הלוי בר' חסדאי... נתוסף בסופו ספר

מלחמת החכמה והעושר מר' יהודא בר' יצחק שבתי הלוי, [ירושלים] 1973.

בר-תקוה, מסורת וחידוש = ב' בר-תקוה, "מסורת וחידוש בפיוטיו ר' רפאל משה אלבאז ור' דוד אלקאיים: לסוגיית קשרי הפיוט

המרוקני ושירת ההשכלה העברית במאה הי"ט", **מקדם ומים ד (תשנ"א)**, עמ' 113-126.

A. Brenner, *The Israelite Woman: social role and literary type in biblical narrative*, = **ברנר, האישה**

Sheffield 1985

A. Brenner and C.R. Fontaine (eds.), *A Feminist companion to reading the Bible*: = **ברנר ופונטין**

approaches, methods and strategies, Sheffield 1997

ברנשטיין, ויכוח פיוטי = ש' ברנשטיין, "ויכוח פיוטי בין המשורר והיין ללכלב אפנדופולו הקראי", **סיני** 30 (תשי"ב/1951), עמ'

87-104.

R. Barthes, *The Eiffel Tower, and other Mythologies*, Berkeley 1997 = **ברת, מיתולוגיות**

E.O. James, *Myth and Ritual in the Ancient Near East*, London 1958 = **ג'ימס, מיתוס**

W. Doty, *Mythography: The Study of Myths and Rituals*², Tuscaloosa & London 2000 = **דוטי, מיתוגרפיה**

הברמן, מלחמת = א"מ הברמן, **מלחמת החכמה והעושר ליהודה הלוי בכ"ר שבתי...**, ירושלים 1952.

הברמן, המים = א"מ הברמן, "המים בשירי ויכוח", **מחניים** 99 (1965), עמ' 102-103.

חזן, השירה = א' חזן, **השירה העברית בצפון אפריקה**, ירושלים תשנ"ה.

E. Hazan, "Argument and Discussion in Abraham Ibn Ezra's Poetry", in *Abraham Ibn Ezra* = **ראב"ע**

and his Age, edited by F. D. Esteban, Madrid 1990, pp. 155-161

טורניאנסקי, כתב-היד = ח' טורניאנסקי, כתב-היד הדו-לשוני "ספר מסה ומריבה" לאלכסנדר בר יצחק, דיסרטאציה [מחקר על הוויכוח

בין עשיר ועני הערוך בפרוזה מחורזת], ירושלים 1973, 2 כרכים.

B. Lincoln, *Discourse and the Construction of Society: Comparative Studies of Myth*, = **שיח**

Ritual, and Classification, New York & Oxford 1989

לסקיר, כ"ח = M.M. Laskier, *The Alliance Israélite Universelle and the Jewish Communities of Morocco, 1860–1962*, New York 1983

מייזליש, שיר מריבה = י' מייזליש, "שיר מריבה בין שבת לחנוכה לר' שלמה בן אליהו שרביט הוהב", בר-אילן, ספר השנה 13 (1976), רמת-גן.

נזרי, הפרוסודיה = מ' נזרי, הפרוסודיה של הקצידה העברית ב'שיר יידיות' לאור הקצידה הערבית [אלמלחון] במרוקו, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשנ"ז.

סגל, התאוריה = R. A. Segal (ed.), *The Myth and Ritual Theory: An Anthology*, Malden, Mass. 1998

סוידלר, טענות = L. Swidler, *Biblical Affirmations of Woman*, Philadelphia 1966 (Part Two, pp. 75-159)
פגיס, הפולמוס = ד' פגיס, "הפולמוס השירי על טיב הנשים", מחקרי ירושלים בספרות עברית ט (תשמ"ו), עמ' 259-300 = ד' פגיס, **השיר דבור על אופניו – מחקרים ומסות בשירה העברית של ימי הביניים**, ירושלים תשנ"ג, עמ' 124-165.
קהלת צפרו, ד = ר"ד עובדיה, **קהלת צפרו**, כך ד, ירושלים תשמ"ה.

קרמר, הנישואין הקדושים = S.N. Kramer, *The Sacred Marriage Rite: Aspects of Faith, Myth, and Ritual in Ancient Sumer*, Bloomington & London 1969

ריותר, דת = R.R. Ruether (ed.), *Religion and Sexism, Images of Women in the Jewish and Christian Traditions*, New York 1976

שיטריט, רב-ערכיות = J. Chetrit, "Ambivalence et hybridation culturelle: interférences entre la culture musulmane et la culture juive au Maroc", *Perspectives* 9 (2002), pp. 102-124

שיטריט, היצירה = J. Chetrit, "L'œuvre poétique de Rabbi David Bouzaglo et les traditions musicales judéo-marocaines", in M. Abitbol (ed.), *Relations judéo-musulmanes au Maroc: Perceptions et réalités*, Paris 1997, pp. 319-363

שיטריט, השירה הע"י = י' שיטריט, **השירה הערבית היהודית שבכתב בצפון-אפריקה – עיונים פואטיים, לשוניים ותרבותיים**, ירושלים, משגב ירושלים, תשנ"ד.

שיטריט, השכלה = י' שיטריט, "מודרניות לאומית-עברית מול מודרניות צרפתית; ההשכלה העברית בצפון-אפריקה בסוף המאה הי"ט", **מקדם ומים ג (תש"ן)**, עמ' 76-11.

שיטריט, חנוכה = י' שיטריט, "גברת חנוכה ואדון פורים מתקוטטים: שיר-ויכוח ממרוקו", בתוך **אורות בהרי האטלס; מנורות חנוכה מאוסף שולמן במוזיאון ישראל**, בעריכת ח' בנג'מין, ירושלים, מוזיאון ישראל 2002, עמ' 18-21.

שיטריט, מוסיקה = J. Chetrit, "Les pratiques poético-musicales juives au Maroc", in *Juifs du Maroc: Fastes et Facettes*. Paris 2002, pp. 30-43

שיטריט, פיוט ושירה = י' שיטריט, **פיוט ושירה במרוקו; אסופת מחקרים על שירים ועל משוררים**, ירושלים 1999.

שיטריט ואחרים = י' שיטריט ואחרים, **החתונה היהודית המסורתית במרוקו: פרקי עיון ותיעוד** = **מקדם ומים ח**, חיפה תשס"ג.

שירמון, תולדות השירה = ח' שירמון, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית ובדרום צרפת. עדכן והשלים ע' פליישר, ירושלים
תשנ"ז.